

SEPARAAT

1975

EESTI LOODUS

EESTI LOODUS

1975(1): 30-32.

A. Raitvür

LUGU KOGRITSATEST ja mõtteid seente-taimede-loomade nimetustest

Mitu liiki on Eestis kogritsaid? Kõige värske-
mad trükiandmed (Kalamees, 1966) ütlevad, et kaks: kevadkogrits ja sügiskogrits. Mõlemad liigid, eriti kevadel rohkesti leitav kevadkogrits, on suured ja silmatorkavad seened, mistõttu neid peetakse hästi tuntuks ja arvatakse niisuguste hulka, mis teadusele erilist huvi ei paku. Vähemalt kõik Euroopas kasvavad liigid peaksid nagu kindlalt teada olema.

Seda üllatavam oli leid 1973. aasta mai-
kuus, mil meie mükoloogide kevadmatkast osavõtjad rändasid Halliste jõe äärsetel aladel: Iia lähedalt kogutud seente hulgas tor-
kas silma kümmekond kogritsa viljakeha, mis küll üldjoontes meenutasid kevadkogritsat, kuid äratasid siiski kohe ka kahtlust, kas on ikka tegemist tõesti selle tavalise liigiga. Seened olid silmatorkavalt saledad, pikema jala ning kitsama kübaraga. Kübara

pind ei olnud ka nii kõbruline nagu tüüpilisel kevadkogritsal. Värvuselt meenutasid seened kevadkogritsat, kuid nii kübar kui ka jalg olid märgatavalt tumedamad. Uudishimu sundis uurima seente eoseid mikroskoobi all ja juba esimesel pilgul sai selgeks, et päris tavalised kevadkogritsad nad ei ole: eosed olid suuremad ja käävjamad kui kevadkogritsal ning nende tipus olid lühikesed tõmbid jätked, mida kevadkogritsal pole.

Kirjandusest ei õnnestunud leida andmeid niisuguse kevadkogritsale lähedase liigi kohta ning seepärast kirjeldasingi liigi kui teadusele uue, andes talle nimeks *Gyromitra splendida* (Raitviir, 1974). Seene eestikeelne nimi võiks olla ere kogrits. Loomulikult kerkib küsimus: miks see liik polnud seni veel teaduses korrektselt kirjeldatud? Põhjusti on ehk mitu. Kõigepealt: kevadkogrits on väga varieeruva väliskuju ja värvusega seen, mistõttu eradat kogritsat saab temast kindlalt eristada vaid eoste mikroskoopilisel uurimisel. Seejuures on aga kevadkogrits niisugune «hästituntud» liik, mida peaaegu ei herbariseeritagi, kõnelemata sellest, et teda määramisel mikroskoopiliselt uuritaks. Ka ei ole ere kogrits ilmselt nii laialdaselt levinud kui kevadkogrits. Võib arvata, et nendel kolmel põhjusel ongi eradat kogritsat seni rahulikult kevadkogritsaks peetud.

Tähelepanu äratav analoogilise partnerliigi olemasolu ka sügiskogritsal. See liik, *Gyromitra ambigua*, on põhjapoolsema levikuga, üsna sage kogu Fennoskandias (Harmaja, 1969); Nõukogude Liidust on teda seni leitud ainult Polaar-Uuralist (Raitviir, 1965). *G. ambigua* erineb sügiskogritsast suuremate, jätketega varustatud käävjate eoste ning viljakehade tumedama värvuse poolest, nii nagu ere kogrits kevadkogritsast. Niisugune tunnuste paralleelne muutlikkus annab alust arvata, et ka *G. ambigua* ja ereda kogritsa levilad võiksid olla sarnased. Ere kogrits peaks siis olema arktiline liik, mis Eestis on oma levila lõunapiiril. Ei teeks paha, kui kevadised seenelised püüaksid tähelepanu pöörata sellele suhteliselt pika jala ja väikese kübaraga kogritsale (vt. tahvel, 1) ja saadaksid kahtlusluseid seeni eriteadlastele kontrollimiseks. Samal tahvil (2) on võrdluseks ka kevadkogrits (*G. esculenta*).

Ereda kogritsa mõnevõrra sensatsiooniline leid tõstab Eesti kogritsaliikide arvu kolmele. See pole aga veel kõik. Kogritsasarnaste

liikide süstemaatika on olnud viimase saja aasta jooksul võrdlemisi ebapüsiv, sest möödunud sajandi keskpaigast kuni käesoleva sajandi viiekümnendate aastate lõpuni valitsemise süstemaatikas perekondade pihustamise periood, mistõttu mõned liigid on korduvalt rännanud ühest perekonnast teise. Niisugune saatus tabas ka mõningaid kogritsaid. Näiteks meie teine tavaline kevadseen, mis oma esimeseks nimeks sai hiidkogrits, kui ta kandis veel ladinakeelset nime *Gyromitra gigas*. Seda heleookerja kübaraga, kevadkogritsast veidi jässakamat ja massiivemat seent (tahvel, 3) leidub meil küllaltki sageli. Erinevalt männikuid eelistavast kevadkogritsast kasvab hiidkogrits kuuseraieistikel ja kuuse-segametsades ning on arvukam karbonaatsetel muldadel. Siis pääses mükoloogide seas mõjule seisukoht, et hiidkogritsa eosed, mis sisaldavad kolm õlitiilka ja on tipus jätketega, annavad aluse paigutada see seeneliik omaette perekonda *Neogyromitra*. Järgides meil valitsevat seisukohta, et elusorganismide eestikeelsed nimed peavad olema kooskõlas nende süstemaatilise kuuluvusega, sai seen endale nimeks kogritsliudik.

Seejärel torkas uurijalle silma, et perekonna *Neogyromitra* liikide eosed on täpselt samasugused kui perekonna *Discina* liikide omad. Kahe perekonna põhiliseks erinevuseks oli see, et *Discina* — eestikeelse nimega ketasliudiku — liikide viljakehadel puudub väljakujunenud kübar ja nad on tavaliselt lühikese jala otsas asuva allapoole pööratud servaga ketta kujulised. Ketasliudikud arvati omaette perekonda möödunud sajandi keskel, kui seente süstematiseerimine põhines peamiselt viljakehade väliskuju. Selle traditsiooni jõud hakkab alles praegu raugema. Siiski jõuti järeldusele, et kogritsliudikute ja ketasliudikute eosed ja viljakehade anatoomiline ehitus on liiga sarnased selleks, et ainult viljakeha väliskuju alusel eristada perekondi. Nii nad ühendatigi ja ühise perekonna ladinakeelseks nimeks jäi rahvusvahelise botaanikse nomenklatuuri reeglite kohaselt *Discina*. Muudeti ka nende perekondade meil kasvavate liikide eestikeelsed nimed: seenehuvilistel tuli nüüd tegemist teha hiidkogritsliudikuga (*Discina gigas*) ja ketas-kogritsliudikuga (*Discina perlata*) (Raitviir, 1972).

Sellega aga lugu veel ei lõppenud. Soome

mükoloog H. Harmaja (1969a) tõestas, et kõik kolm ülalmainitud perekonda (*Gyromitra*, *Neogyromitra* ja *Discina*) moodustavad tegelikult üheainsa perekonna, mille õigeks ladinakeelseks nimeks on *Gyromitra* ja mis seetõttu peaks kandma eestikeelset nime kogriits. Harmaja põhiliseks argumendiks oli, et ka kitsas mõttes kogriitsate perekonda kuuluvate liikide eostel on olemas väliskest (episoor), mis näiteks *G. ambigua*l on tippudes välja veninud ja moodustab täpselt samasuguseid jätkeid, nagu neid täheldame perekondade *Neogyromitra* ja *Discina* liikide eostel.

Niisuguste uute, traditsioonist erinevate seisukohtade omaksvõtmine nõuab alati aega ja kontrolli. Pealegi on perekondade piiritlemine tunduvalt suvalisem kui liikide piiritlemine. Vahest alles ereda kogriitsa leidmine andis lõpliku veendumuse, et H. Harmajal on õigus ja et kõik kogriitsalaadsed seened, mille eosed on varustatud episooriga ja sisaldavad õlitilku, tuleb paigutada ühte perekonda. Nii tuleb kogriitsate perekonda juurde veel kaks Eestis kasvavat liiki (mujal maailmas on neid liike tunduvalt rohkem): hiidkogriits (*Gyromitra gigas*), mis pärast pikki eksirännakuid jõudis taas koju ja sai tagasi oma esialgse nime, ning liudkogriits (*Gyromitra perlata*), mis seni kandis nime ketasliudik ja erineb teistest meie kogriitsaliikidest lihtsa kettakujulise viljakeha poolest (tahvel, 4).

Nagu näeme, väärivad tõsisist tähelepanu ka meie kõige harilikumad seened, sest just nende tavalisuse tõttu on jäänud mõndagi avastamata ja lõpuni välja selgitamata.

Teisest küljest paneb see kogriitsate lugu järele mõtlema seente (aga ka taimede ja loomade) eestikeelsete nimetuste tegemise ja kasutamise üle. Ei tahaks nagu hästi nõus olla sellega, et siin peavad valitsema niisama ranged nomenklatuurireeglid nagu ladinakeelsete nimetuste puhul; igal perekonnal oma nimetus ja igal liigil veel lisaks perekonnanimetusele liiki tähistav epiteet, nagu meil kombeks saanud. Põhiline häda on siin selles, et paljudes rühmades pole süstemaatika

veel lõplikult fikseerunud, mistõttu perekondade maht ikka veel muutub ja liike paigutatakse ümber ühest perekonnast teise. Sellega seoses oleme truuult muutnud ka liikide eestikeelseid nimetusi, mis aga pole sugugi kiita tegu. Ladinakeelsete nimetuste muutmise vajadus on täiesti selge: need peavad teadlastele näitama liigi süstemaatilist kuuluvust. Eestikeelsetel (nagu igasugustel rahvuskeelsetel) nimetustel seda funktsiooni ei ole, vaid nad on ajalooliselt välja kujunenud just konkreetsete liikide tähistamiseks, fikseerimaks nende äratundmist kõigi teiste neid ümbritsevate liikide hulgast, ükskõik missugune ka oleks teadlaste arvates nende asend fülogeneetilises süsteemis. Eestikeelsete nimetuste ilmast ilma muutmise ei soodusta kaugeltki looduse paremat tundmaõppimist, sest mingi liigi äratundmine on ikka seotud tema nimega. Kui nüüd teadlased-nimepanijad mõninga ajavahemiku järel osa nimetusi ümber muudavad, siis tekitab see paratamatult segadust. See on probleem, mille üle tasuks järele mõelda ja vaagida, kas poleks pigem õige säilitada võimalikult palju liikide eestikeelseid nimetusi muutumatuks. Eestikeelse nimetuse muutmise võiks seoses liigi süstemaatilise positsiooni muutumisega kõne alla tulla vaid siis, kui endine osutub tõesti sobimatuks. Nii näiteks oleks kogriitsate perekonnas ketasliudik tõesti väga imeplik ja teda on õigem nimetada liudkogriitsaks, kuna aga hiidkogriitsa vahepealseid nime muutusi ei saa millegagi õigustada. Seepärast tahaks keelitada ametivendi — ärgem muutkem seente, taimede ja loomade eestikeelseid nimetusi!

KIRJANDUS: Harmaja, H., 1969. A Neglected Species, *Gyromitra ambigua* (Karst.) Harmaja, n. comb., and *G. infula* s. str. in Fennoscandia. *Karstenia*, 9. — Harmaja, H., 1969a. A Wider and More Natural Concept of the Genus *Gyromitra* Fr. *Karstenia*, 9. — Kalamees, K., 1966. Seened. Tln. — Raitviir, A., 1965. Taxonomical Notes on the Genus *Gyromitra*. ENSV Tead. Akad. Toim., 1, biol., 14. — Raitviir, A., 1972. Kevadseened. Tln. — Raitviir, A., 1974. A New Species of *Gyromitra*. *Fol. Crypt. Est.*, 4.

Ain Raitviir

TAHVLITEL: 1 — ere kogriits (*Gyromitra ambigua*), 2 — kevadkogriits (*G. esculenta*), 3 — hiidkogriits (*G. gigas*), 4 — liudkogriits (*G. perlata*). Autori fotod.

1

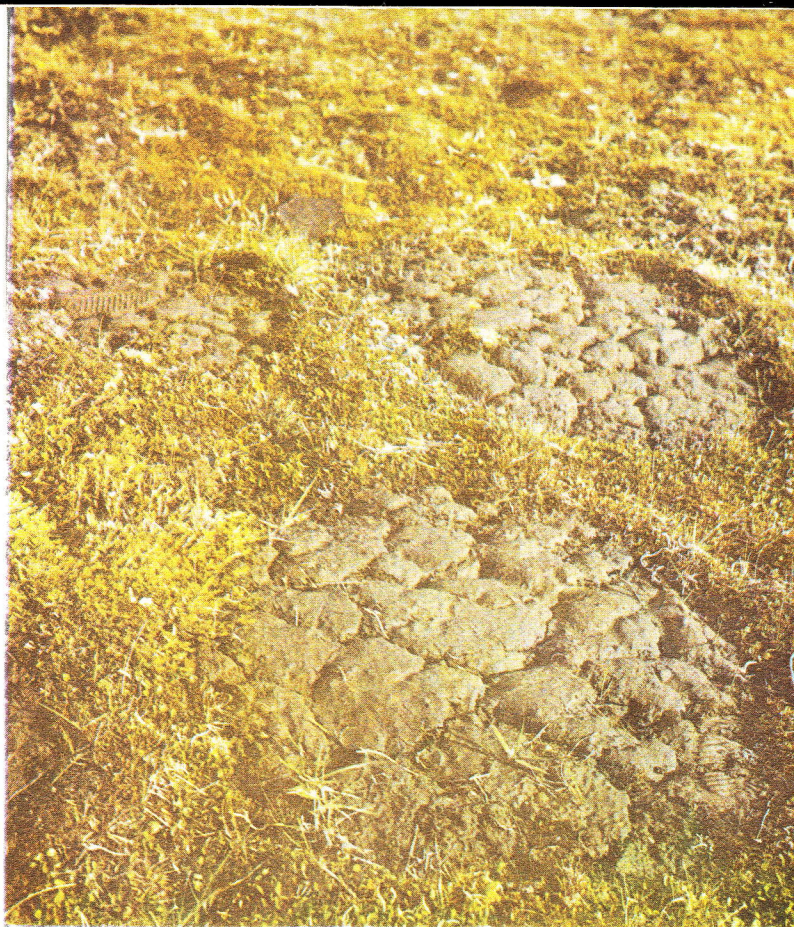

2

5

6

7

8